

חידון הארץ ומצוותיה ה-2

לימוד שבא מאהבה

| מקראה |

| תוכן העניינים |

3	הקדמה
4	תקנון

מושגים:

9	אימהות של בצלים
11	בנות שקמה
13	הגבול הדרומי של עולי מצרים
15	גפן הנטועה בנקע
17	דגן
19	זית הנטופה
21	זריעה
23	מזיקי צמחים
27	סיכה
29	עקרבתא
31	ערוד
33	צלמון - בעקבות כ"ד משמרות הכהונה והמרד הגדול
35	רימוני בידאן
37	שדה לבן
39	שקמונה

נספח: מפת ארץ ישראל

כתיבה: הרב יואל יעקובי, הרב דוד אייגנר
עריכה: הרב דוד אייגנר
עריכת הלשון: שרה המר
sarachanah@gmail.com

עיצוב והפקה: פרסומי ישראל

בהוצאת מכון התורה והארץ

שבי- דרום (כפר דרום תובב"א)

טל' 08-6847325, פקס' 08-6847055

אינטרנט: www.toraland.org.il

דוא"ל machon@toraland.org.il

אלול תשע"ו

בס"ד

| הקדמה |

למתמודדי חידון הארץ ומצוותיה,

זכה דורנו לשוב לארץ קדשנו ותפארתנו, לאכול מפריה ולשבע מטובה. במשך דורות חלמו יהודים על אפשרות זאת, והנה אנחנו זוכים ליהנות מפירותיה הטובים של ארץ ישראל. אולם, מלבד הפירות המיוחדים שבארץ, אנו ב"ה זוכים גם לראות את כיצד החקלאות התפתחה בארץ, ומושגים רבים הלכתיים ומעשיים שלא הובנו בתקופות קודמות מתבארים לפנינו מתוך הכרת המציאות החקלאית, כמו כן גבולות הארץ שהיה מקצוע עלום במשניות הולך וקורם עור וגידים.

"מכון התורה והארץ" רואה לעצמו משימה להגביר את העיסוק במצוות התלויות בארץ, הן מבחינה ההלכה והן מבחינת המציאות. על כן יזם המכון בשנה שעברה את חידון הארץ הטובה על סדר זרעים, להגדיל תורה ולהאדירה, להבין את המשניות ומושגיהן, וברוך ה' החידון נהפך למסורת ואנו ממשיכים בו גם בשנה זו.

חוברת זאת נותנת לפני הלומד ביאורי מושגים ארץ ישראליים מתוך המשנה. יהגו הלומדים בחוברת ייקחו ממנה דעת ותבונה ויוסיפו להגדיל תורה ולהאדירה.

**בברכת התורה והארץ
יהודה הלוי עמיחי
מכון התורה והארץ**

תקנון החידון

רשאים להשתתף בחידון:

כל אדם מגיל 18 ומעלה, פרט למפורטים בהמשך.

אינם רשאים להשתתף בחידון:

עובדי מכון התורה והארץ ובני משפחותיהם, לרבות ספקים ונותני שירות חיצוניים הנמצאים בקשר עם מכון התורה והארץ החל בשנת 2016. (בני משפחה לסעיף זה: בני/ות זוג, ילדים ובני/ות זוגם/ן, הורים, מחותנים, אחים/ות, גיסים/ות).

רשאים להשתתף המתמודדים בשלבים הראשון והשני בשנת תשע"ו, אך לא המתמודדים שעלו לשלב הסופי.

הרשמה: ההרשמה תתקיים עד חג הסוכות תשע"ז. יש להירשם דרך אתר מכון התורה והארץ www.toraland.org.il או בטלפון 08-6847325. לא תתאפשר הרשמה מאוחרת.

הגינות ושקיפות:

המשתתפים מתחייבים לנהוג בהגינות ובשקיפות ולהיבחן על סמך הידע האישי שלהם בלבד, בלא חומרי עזר ובלא סיוע של אנשים אחרים. מכון התורה והארץ רשאי לפסול מועמדים ומשתתפים שלא ינהגו בהגינות או יפרו את כללי התקנון.

סמכות השיפוט: יובהר כי מכון התורה והארץ הוא היחיד שיש לו הסמכות לשפוט בכל סוגיה הקשורה לחידון ולזוכים בו. משתתפי החידון מקבלים על עצמם את סמכות המכון ומתחייבים שלא לערער על החלטת הוועדה הממינת והשופטים.

חומרי הלימוד:

- בשלב המיון הראשון: חומרי הלימוד הם משניות מסכת מעשר שני ומסכת חלה, עם פירוש קהתי, וכן חוברת מושגים ארץ-ישראליים הלקוחים מתוך סדר זרעים.
- בשלב המיון השני: היקף המשניות הנדרשות יעלה ויכלול גם את מסכתות כלאים, מעשרות וערלה, עם פירוש 'קהתי', בנוסף למסכתות מעשר שני וחלה ולמושגים הנלווים.
- החידון הפומבי יכלול את כל סדר זרעים (למעט מסכת ברכות) עם פירוש 'קהתי', ואת המושגים הנלווים מהשלבים הקודמים.

מבחני המיון:

ייערכו באמצעותו של חודש חשוון (שלב א') ובתחילת חודש טבת (שלב ב'). תאריך מדויק ומקום יימסרו למשתתפים.

חידון לנשים יהיה בשילוב ערב נשים, החידון מותנה במספר הנרשמות.

שלבי החידון הפומבי:

מבחן קדם-פומבי:

- ביום החידון בשעות הבוקר יתקיים מבחן בכתב שיקיף את החומר הנדרש לחידון הפומבי.
- כל המתמודדים שייבחנו במבחן הקדם-פומבי יעלו לשלב הפומבי.

חידון 'הארץ ומצוותיה' הפומבי:

- הניקוד מן המבחן הקדם-פומבי יעמוד לזכות הנבחנים בשלב הפומבי.
- בחידון יהיו ארבעה מחזורי שאלות.
- בסיומו של החידון יוכתרו זוכה וסגן.

פרסים:

- עשרת המצטיינים במבחן המיון הראשון יזכו למלגה על סך 500 ש"ח.
- שנים עשר המצטיינים במבחן המיון השני יזכו במלגה על סך 1000 ש"ח ויעפילו לשלב הפומבי של חידון הארץ ומצוותיה.
- הפרס הראשון בחידון הפומבי: מלגה על סך 10,000 ש"ח.
- הפרס השני בחידון הפומבי: חופשה זוגית במלון כינר.

חריגות מן התקנון:

הנהלת החידון מוסמכת לאשר בעת הצורך חריגות מן ההנחיות שבתקנון זה.

מושגים

| אימהות של בצלים |

“האימהות של בצלים חייבות בפאה ור’ יוסי פוטר” (פאה ג, ד)

הבצלים חייבים בפאה הואיל והם עונים על כל תנאי החיוב בפאה, שנמנו במשנה במסכת פאה א, ד, בניגוד למיני ירק אחרים שאין אפשרות לאחסנם לאורך זמן ולכן הם פטורים מפאה. משנתנו דנה במקרה של ‘אימהות של בצלים’.

מחלוקת רב ושמואל

בירושלמי מובאת מחלוקת בין רב לשמואל בהסבר מה הן “אימהות של בצלים”: “רב אמר פורגדה ושמואל אמר צומחתה”. ‘פני משה’ במקום מסביר שמדובר בבצלים גדולים שמניחים אותם לגדל זרע. לדבריו, רב ושמואל אינם חולקים בהסבר המונח ושניהם מתכוונים לאותו דבר, אלא שהם נוקטים כל אחד כינוי אחר.

אולם הר”ש מסביר כי בעוד ‘פורגדה’ הם אכן הבצלים המושארים לזרע, הרי ש‘צומחתה’ היא “כשעוקרים הבצלים נשאר מן הנשרשין לארץ ועימהן מן הבצל וחוזר וצומח”.

לפי זה נראה כי המחלוקת בין רב ושמואל היא בשתי דרכי הריבוי של צמחים, ריבוי מיני וריבוי וגטטיבי, ושתי הדרכים קיימות בבצל.

רבייה מינית ורבייה וגטטיבית

רבייה מינית היא רבייה הנעשית באמצעות הפריה של תאי זכר את תאי הנקבה, ואילו רבייה וגטטיבית (אל-מינית או אל-זוויגית) היא יצירת העתק של הצמח באמצעות שכפול של תאים אחרים בצמח שאינם תאי מין.

ריבוי הבצל

שמו המדעי של בצל הגינה הוא שום נבוב (ALLIUM CEPA) והוא בן הסוג הבוטני “שום” שבמשפחת השושניים (LILIACEAE) סוג שגם שום הגינה שייך אליו. בבצל מצויות שתי צורות הריבוי. לאחר זריעת הבצל בשנה הראשונה הוא מייצר איבר אגירה תת קרקעי (הבצל) ועלים, בשנה השנייה הוא מגדל עמוד פריחה. לאחר הפריית הפרחים נוצרים זרעים שחורים קטנים בתוך הלקט, שאותם ניתן לזרוע אחר כך מחדש. מכיוון שייצור הזרעים דורש שימוש בחומרי התשמורת שבבצל, הרי שבמקרה שהחקלאי מעוניין בבצל ולא בייצור הזרעים הוא לא יניח לצמח לגדל עמוד פריחה שיוריד מאוד את איכות הבצל.

במקביל הבצל גם מסוגל להתרבות ברבייה וגטיבית. אף על פי שבדרך כלל החקלאים אינם מניחים לבצלים להגיע למצב כזה, הרי שבכל זאת לא נדיר להיתקל בבצל שמתחלק לשני חלקים או יותר. בשדה יכול להיווצר גוש של בצלצלים, ואם החקלאי מעוניין הוא יכול לעקור רק חלק מהגוש ולהשאיר חלק מהבצלצלים לגדול באדמה. דבר זה אינו מקובל בחקלאות המודרנית, ובדרך כלל מקובל לגדל את הבצל מזרעים. לצורך ייצור הזרעים מגדלים כיום מלכתחילה שדה שמטרתו היא זרעים ולא בצל.

הסבר המציאות במשנה

לפי דעת רב, תנא קמא סובר שאימהות של בצלים הם בצלים שהושארו לצורך גידול זרעים, בצלים כאלה ראויים לאכילה רק בשעת הדחק, ולכן ר' יוסי פוטר אותם מפאה, ואילו תנא קמא מחייב בפאה. אולם לפי שמואל בצלים שהושארו לזרע פגומים, ולכן הם פטורים אף לדעת תנא קמא. ותנא קמא מחייב בפאה דווקא בצלים שצמחו בגוש, חלקם נעקרו מהגוש התת קרקעי שלהם, והשאר נותר באדמה. בצלים אלה ראויים בהחלט לאכילה, ולכן תנא קמא מחייב בפאה.

אימהות של בצלים

כתיבה:

הרב יואל יעקובי

בנות שקמה

”הקלין שבדמאי השיתין והרימין והעוזרדין ובנות שוח ובנות שקמה ונבולות התמרה והגופנין והנצפה וביהודה האוג והחומץ שביהודה והכסבר רבי יהודה אומר כל השיתין פטורין חוץ משל דופרה כל הרימין פטורין חוץ מרימי שקמונה כל בנות שקמה פטורות חוץ מן המוסטפות”

(דמאי א, א)

הקלין שבדמאי או הקלין שבטבל?

המשנה פותחת ברשימת ”הקלין שבדמאי”. על פניו מדובר בפירות הפטורים מחובת הפרשה של דמאי, בגלל שמדובר בדמאי שהוא בעצם ספק.

אולם בירושלמי נחלקו על כך ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש. ר' יוחנן סובר שהנכללים ברשימה זו פטורים גם מטבל ודאי, כשידוע בוודאות שלא הופרשו מהפירות תרומות ומעשרות כלל. הסיבה שנוסח המשנה הוא ”הקלין שבדמאי” היא בגלל שמשנה זו פותחת מסכת שדמאי הוא הנושא שלה, ולא בגלל שמדובר דווקא על דמאי ולא על טבל ודאי. לעומתו, ר' שמעון בן לקיש סובר שהפטור הוא רק בדמאי, אולם במקרה של טבל ודאי גם הנכללים ברשימה זו יתחייבו בתרומות ובמעשרות.

הגר”א ב”שנות אליהו” (הביאור הארוך) מסביר בירושלמי שההבדל בין ר' יוחנן לר' שמעון בן לקיש נובע מהבנתם השונה את טעם הפטור של הקלין שבדמאי. ר' יוחנן סובר שפירות אלו גדלים כהפקר, או לפחות אינם נשמרים על ידי בעליהם שבעצם מפקירים אותם מלכתחילה, ולכן הם פטורים מתרומות ומעשרות כדין הפקר שפטור מחובת הפרשה. הדבר נכון גם לגבי פירות שידוע בוודאות שלא הופרשו מהם תרומות ומעשרות, שהרי פירות הפקר כלל אינם חייבים בתרומות ומעשרות.

לעומתו, ר' שמעון בן לקיש סובר שטעם הפטור הוא העובדה שמדובר בפירות נחותים, בעלי ערך כספי נמוך. גם אנשים שבדרך כלל אינם מקיימים את חובת ההפרשה בשלמותה, חוסכים ואינם מפרישים מעשרות ותרומות מעשר, הרי שמכיוון שמדובר בפירות זולים, לא אכפת לבעליהם לקיים בהם את מצוות ההפרשה בשלמותה. לשיטת ר' שמעון בן לקיש, כשידוע שלא הופרשו מפירות אלו תרומות ומעשרות יש חובה להפריש מהם, וכל החידוש הוא רק במקרה של ספק אם הפרישו בצורה מלאה, שאז נאמר שבגלל ערכם הדל יש להניח שהפרישו.

בנות שקמה - "תאנים מדבריים"

השקמה מזוהה בוודאות עם עץ השקמה המוכר לנו (פיקוס השקמה). מין אילן זה שייך לסוג פיקוס (ממשפחת התותיים) שכלולים בו כאלף מינים, בו חברה גם התאנה. ואכן, הפרשנים מרבים לתאר את השקמה כמין של תאנה, למשל: "תאנים מדבריים", כלשון הרמב"ם בפירושו למשנה. השקמה אינה גדלה בר בארץ, אך היא הובאה כבר לפני אלפי שנים לאזור, בתחילה למצרים ומשם לאזורים החמים בארץ ישראל ולמספר מקומות נוספים באזור.

אף על פי שפירות השקמה אכילים, היא גודלה בארץ לצורך תעשיית העץ. לאחר שענפיה נקצצו פעם אחת (וחדלו להיות "בתולת השקמה"=שקמה שלא נקצצה מעולם), הם צימחו בפעם הבאה קורות ישרות. מכיוון שמדובר בעץ שהיה חשוב לאדם ונשמר על ידו, אך לא בשל פירותיו, נוצר לפירותיו מעמד כזה המאפשר את מחלוקת ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש, כלומר: הוא אינו עץ בר מחד גיסא, אך מאידך גיסא הערך של פירותיו נמוך.

הסיטוף - ביקוע התאנים לצורך הבשלתם

"חוץ מן המוסטפות" - הפועל סט"ף מפורש על ידי פרשני המשנה כביקוע, וזו משמעות המילה בארמית. פעולה זו מזכירה פעולה דומה, הנעשית במין קרוב, בתאנה, ועליה אנו שומעים במסכת שביעית (ב, ה): סיכת התאנים וניקובן. ביקוע פגות השקמה הוא גם אחד ההסברים למעשיו של הנביא עמוס שהיה "בולס שקמים" (עמוס ז, יד, על פי תרגום השבעים והגאונים). פציעת הפגות ימים אחדים לפני ההבשלה מגרה את העץ להפריש גז אתן (אתילן), המחיש את תהליך ההבשלה (ראה בערך "סיכה"). מהירות ההבשלה מונעת גם התפתחות של צרעות וזחלים המאפיינת את מחזור החיים של הפגות. מציאות זו יוצרת פרי בעל ערך כלכלי רב יותר מאשר ללא הסיטוף, ולכן ר' יהודה סובר שרק בנות שקמה לא מוסטפות פטורות מן הדמאי.

הבוטנאי יעקב גליל סבור כי סיטוף/ביקוע השקמה מועיל להוצאת פגות טובות למאכל. השקמה, שמוצאה בטבע במזרח אפריקה, מבשילה את פגותיה באמצעות סימביוזה (מערכת יחסי גומלין) שהיא מקיימת עם צרעה מסוימת שמטילה את ביציה בתוך פגת השקמה. הצרעה זוכה לבית חם עבור צאצאיה, אך אינה מזיקה לפגה ואף מסייעת לה להבשיל את זרעיה (הצרעות הצעירות עוזבות את הפגה בשלב מסוים). אולם כאשר הובאה השקמה לפני אלפי שנים למקומות מרוחקים ממקום גידולה הטבעי, לא הגיעה אתה הצרעה המאביקה. מכיוון שכך, היא איננה מייצרת פגות ראויות מספיק לאכילה (לפחות באותו זמן של שקמה שהיה בארץ בימי המקרא וחז"ל). פעולת הסיטוף נועדה ליצור מה שנקרא במינוח המדעי "פרתנוקרפיה", כלומר יצירת פירות שאינם משמשים לריבוי. הריבמ"ץ והר"ש אומרים שבנות שקמה מוסטפות הן פגות שקמה בשלות שנתבקעו מאליהן, ולא באופן יזום על ידי האדם. ייתכן שהייחוד בפגות אלו, שבגללו ר' יהודה מוציא אותן מרשימת הקלין שבדמאי, הוא העובדה שהגיעו לבשלות מבלי שהתמלאו בצרעות, כפי שקורה פעמים רבות בפגות שקמה בשלות.

הגבול הדרומי של עולי מצרים

"שלוש ארצות לשביעית כל שהחזיקו עולי בבל מארץ ישראל ועד כזיב לא נאכל ולא נעבד וכל שהחזיקו עולי מצרים מכזיב ועד הנהר ועד אמנה נאכל אבל לא נעבד מן הנהר ומאמנה ולפנים נאכל ונעבד". (שביעית ו, א)

אחת השאלות המרכזיות ביחס למצוות התלויות בארץ היא שאלת גבולותיה של הארץ, וכפי שלמדו חז"ל מהפסוק "וכי תבואו אל הארץ", חיוב המצוות התלויות בארץ הוא רק לאחר כיבוש הארץ וחלוקתה, חיוב מצוות אלו תלוי בביאת ישראל לארץ.

אזכורי הגבולות

ישנם מספר אזכורים בתורה לגבי גבולות הארץ, האחד הוא בספר בראשית, בברית בין הבתרים: "ביום ההוא כרת ה' את אברהם ברית לאמר לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדל נהר פרת", בהמשך הפסוקים מפורטים העמים שאותם יירש עם ישראל.

האזכור המפורט יותר הוא בפרשת מסעי: "והיה לכם פאת נגב ממדבר צין על ידי אדום והיה לכם גבול נגב מקצה ים המלח קדמה. ונסב לכם הגבול מנגב למעלה עקרבם ועבר צינה והיו תוצאתיו מנגב לקדש ברנע ויצא חצר אדר ועבר עצמנה. ונסב הגבול מעצמון נחלה מצרים והיו תוצאתיו הימה". אם כן, הגבול הדרומי עבר מים המלח מערבה לכיוון נחל מצרים, וסיומו של נחל מצרים הוא הים התיכון.

בביאור ההבדל בין הגבולות השונים כתב הכפתור ופרח: "הרי שקדושת הארץ ומעלתה היא משעת נתינתה אל האבות הקדושים לא משעת הכבוש לחוד... האמנם חיוב מתנותיה הוא משעת כבוש לבד, ולזה היה ריב בין רועי לוט ואברהם שהיו אומרים נתנה הארץ לאברהם ואין לו יורש אלא לוט ואין זה גזל, והכתוב אומר והכנעני אז בארץ, לא זכה בה אברהם עדין, אבל למצות שאינם תלויות בארץ גופה כתנבות השדה יש לה קדושה מאד".

נחל מצרים

הן בספר בראשית והן בספר במדבר מוזכר נחל מצרים כגבולה הדרומי של ארץ ישראל. בשאלת זיהויו של נחל מצרים יש כמה שיטות; יש הסוברים כי נחל מצרים הוא הנילוס, כפי שמובא בתרגום ירושלמי בפרשת מסעי: "ויקיף תחומא מן קסם לנילוס מצרים ויהון מפקנוי מן מערבא", וכן ביאור פרשנים נוספים את דברי ה' ליהושע "זאת הארץ הנשאת... מן השיחור אשר על פני מצרים", שהשיחור הוא הנילוס. יש המבארים שמדובר בפלג המזרחי של הנילוס, שנקרא "פלסיון", מלשון שער וכניסה למצרים. חלק זה יבש במשך השנים, ובהמשך נחפרה במקום זה תעלת סואץ, המקשרת בין הים התיכון לים סוף.

קיימות שתי שיטות נוספות בנוגע לזיהוי של נחל מצרים. לדעת הרס"ג בתרגומו ל"נחל מצרים" המובא בפרשת מסעי, נחל מצרים הוא נחל אל עריש - נחל אכזב העובר מדרום לעיר אל עריש. בעקבותיו של הרס"ג כתבו גכן גם ה"כפתור ופרח" והרדב"ז, וכך כתבו למעשה רבים מחוקרי זמננו, וביניהם רבי יהוסף שוורץ, בעל "תבואות הארץ", מחשובי החוקרים של ארץ ישראל; רבי יצחק גולדהאר בספרו "אדמת קודש" והרב שאול ישראלי.

דעה נוספת היא של רבי שלמה מחלמא בספרו "חוג הארץ". הוא סובר שנחל מצרים הוא צפוני יותר, ומדובר בנחל הבשור.

**גבול דרום מתוך
אתר מפות
ארץ הקודש
(Holy Land)
של בית
הספרים הלאומי
האניברסיטאי,
מפתו של ר'
יצחק גולדהאר**

מעלה עקרים

כאמור בפרשת מסעי, קצהו המזרחי של הגבול הדרומי מתחיל בים המלח, ומשם הוא מתחבר לנחל מצרים. מיקומו של ים המלח עבר במסורת מדור לדור, כך שאין ספק בזיהוי והוא אינו נתון במחלוקת. אמנם בשל ירידתו של מפלס ים המלח במשך השנים עקב התייבשותו החלקית, מיקומה המדויק של הנקודה הדרומית מזרחית של ים המלח בזמן הכניסה לארץ אינו ברור, ולדעת חלק מן המפרשים יש לכך השלכה מסוימת על אזורים מסוימים בדרום ים המלח.

אולם, המקום הנקרא בתורה "מעלה עקרים", נחלקו הפרשנים בזיהוי. לדעת "תבואות הארץ" וה"אדמת קודש", זיהוי של מעלה עקרים הוא כפי השם הערבי של המקום, והוא אותו מקום הקרוי כיום מעלה עקרים, אלא שלדעת "תבואות הארץ", גבול עולי מצרים פונה בזווית חדה מים המלח לכיוון מעלה עקרים, ומשם הוא ממשיך לנחל צין ועובר לנחל הלבן, ומשם הוא מתחבר לוואדי אל עריש.

לעומת זאת, לדעת ה"אדמת קודש", הגבול אינו פונה בזווית חדה ישירות מים המלח למעלה עקרים, אלא הוא ממשיך בקו כמעט ישר מים המלח דרומה לכיוון קדש, שהיא "רקם", ורק משם הוא פונה בזווית חדה לכיוון צפון מערב, אל עבר מעלה עקרים. משם הוא פונה בחזרה לכיוון חצר אדר ועצמון, ומשם ממשיך לוואדי אל עריש.

לעומתם, לדעת הרב יחיאל מיכל טיקוצינסקי בספרו "עיר הקודש והמקדש" מעלה עקרים שבתורה אינו המקום הקרוי כן היום. לדעתו, בהסתמך על תרגומו של הרס"ג לתורה, מעלה עקרים שמצוין בתורה הוא שטח מישורי גדול הקרוי "עקבה", ותחילתו מדרום לים המלח וסיומו בחוף ים סוף, כמפורש בתורה שמעלה עקרים הוא "על יד ארץ אדום", שהוא אזור העיר אילת והעיר עקבה בימינו.

גפן הנטועה בנקע |

“גפן שהיא נטועה בגת או בנקע נותנין לה עבודתה וזורע את המותר. ר' יוסי אומר: אם אין שם ארבע אמות לא יביא זרע לשם.” (כלאים ה, ד)

המשנה עוסקת במקרה בו אדם נטע גפן בתוך שקע באדמה - האם מותר בכלל לזרוע זרעים אחרים בשקע זה, או שמכיוון שמדובר במפלס שונה מפני הקרקע בעל שטח קטן, גם אם נרחיק את הזריעה מהגפן כנדרש ייראה הדבר כאילו הכול נטוע בערבוביה. לדעת תנא קמא, העובדה שהגפן נטועה במפלס שונה אינה משנה, וגם כאן מותר, אחרי הרחקה כנדרש, לזרוע זרעים אחרים. אולם ר' יוסי סובר שדווקא אם הנקע גדול מספיק, לפחות ארבע אמות, אפשר לזרוע (אחרי הרחקה של שישה/שלושה טפחים) זרע אחר, אך אם הנקע אינו גדול מספיק הכול יראה כזרוע בערבוביה עם הגפן ולכן אסור לזרוע.

הכרם החצוב בממצא הארכיאולוגי

במהלך ביצוע הסקר הארכיאולוגי של הר מנשה תיאר פרופ' אדם זרטל מציאתם של ריכוזי פירים רבועים החצובים בסלע, שנתגלו בכמה וכמה מקומות באזור צפון השומרון (עד לנחל עירון בצפון), המכסים שטחים בני עשרות אלפי דונמים. בעבר חשבו כי פירים אלו הם מתקופת הברונזה הביניימית (שקדמה לתקופת האבות), אולם רעיון זה, כמו רעיונות אחרים, נפסל. זרטל מציע כי מדובר כאן בשיטה חדשנית לזמנה, שלפיה גם מקומות סלעיים שאינם ראויים לעיבוד חקלאי הפכו לכאלה בעקבות פעולות חציבה נמרצות. לבורות שנחצבו הוכנסה קרקע פורייה מעורבת בזבל. חציבות אלו נלוו לשקעים טבעיים שהיו בקרקע ושלא נוצרו בידי אדם. נמצאו גם ספלולים לנעיצת התומכות ('אפיפירות') להדליית הגפן, תעלות להשקיה וכמובן - גתות.

אף על פי שהפירים לא נחפרו בחפירה ארכיאולוגית מסודרת שהייתה מאפשרת תיארוך הממצא על סמך חרסים, הרי שמספר גורמים גרמו לזרטל לתארך זאת לימי המשנה והתלמוד. אחד הגורמים הוא העובדה שבתקופה זו הפעילות החקלאית בארץ הגיעה לשיא, ונוצר צורך דחוף בשטחי קרקע נוספים. מורדות גבעות מתונות יותר עובדו החל מתקופת התנחלות יהושע באמצעות טרסות, אולם ראשי הגבעות החשופות והמורדות התלולים לא עובדו ושיטה זו סייעה לנצל גם שטחים אלו, הנמצאים באזורים בעלי תנאים מעולים לגידול גפן.

כתיבה: הרב יואל יעקובי

להרחבה ראה פרופ' אדם זרטל, “הכרם החצוב - שיטה חקלאית בלתי ידועה מהתקופה הרומית ביזנטית בשומרון”, בתוך: מחקרי יהודה ושומרון ח (תשנ"ח).

גפן הנטועה בנקע. פרופ' אדם זרטל, אתר דעת

דגן

"החטים והזונין אינן כלאים זה בזה השעורים ושבולת שועל הכוסמין והשיפון הפול והספיר הפורקדן והטופח ופול הלבן והשעועים אינם כלאים זה בזה." (כלאים א, א)

חמשה דברים חייבים בחלה החטים והשעורים והכוסמין ושבולת שועל ושיפון הרי אלו חייבין בחלה ומצטרפין זה עם זה ואסורין בחדש מלפני הפסח ומלקצור מלפני העומר ואם השרישו קודם לעומר העומר מתירן ואם לאו אסורין עד שיבא העומר הבא. (חלה א, א)

כללי

במשפחת הדגניים נכללים גידולי המזון החשובים ביותר לאדם ולבעלי החיים, כגון: חיטה, תירס, אורז, דורה, ועוד. במשפחה זו יש עשבים חד-שנתיים או רב-שנתיים, אך אין עצים.

משפחת הדגניים כוללת כ- 700 סוגים, ו- 10,000 מינים, בארץ ישנם כ- 200 מינים.

בהלכה מוזכרים חמישה מינים מתוך משפחה זו שהם: חיטה, שעורה, שיפון, כוסמת, ושיבולת שועל, שמוגדרים כ'חמשת מיני דגן' ששונים בהגדרתם ההלכתית משאר המינים של משפחה זו. התייחסות זו היא אינה בהכרח בוטנית אלא קשורה ככל הנראה להרכב הכימי ואולי הפיזיקלי של הקמח המופק מהם והתאמתו להכנת עיסה ואפיית לחם.

מבין חמשת מיני הדגן רק החיטה והשעורה מוזכרים פעמים רבות במקרא ונראה שגידולם שלט בכיפה. השעורה מוזכרת 32 פעמים והחיטה 34 פעמים. ב- 10 מקרים שני מינים אלו מוזכרים יחד, שני מינים אלו אף הוגדרו כחלק משבעת המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל. הכוסמת הוזכרה פעמים בודדות, ואילו השיפון ושיבולת השועל לא הוזכרו כלל במקרא.

הכנת הדגן לאכילה

ישנם מיני תבואה שגרעיניהם מכוסים בקליפות כגון חמשת מיני דגן, אורז ועוד, שכל גרגיר מכוסה בקליפה בפני עצמו ועל מנת להתקין אותם לאכילה יש לבצע בהם מספר פעולות כגון דישה וזרייה שמפרידות בין הקליפה לזרע. וישנם מינים בהם הגרגירים מכוסים בעטיפה אחת שעוטפת את כולם כגון תירס, ובמקרים אלו אין צורך בהכנות מקדימות לשימוש בו.

הפעולה אותה עושים לתבואה לאחר דישתה וזרייתה היא 'דיגון', פעולה זו היא שם הפועל של 'דגן', והיא יצירת ערימה (כרי) מהתבואה.

ברוב מיני הדגן, הבשלת הגרעין מתחלקת לשלושה חלקים: הבשלת חלב, הבשלת דונג והבשלה מלאה, בכל מין משך הזמן של הבשלה זו משתנה, לשלבים השונים של הבשלה זו ישנן משמעויות הלכתיות שונות, כגון הבאת שליש, דינם בתרומות ומעשרות, חמץ, זמן קצירת הצמח, ועוד.

הגדרת מין כאחד מחמשת מיני דגן

ניתן לצאת ידי חובת מצה בפסח רק באכילת אחד מחמשת מיני דגן, ואף עוברים על איסור חמץ רק על חמשת מינים אלו. הקריטריון על פיו קבעו חז"ל דווקא את מינים אלו הוא יכולתם להחמיץ **"בדקו ומצאו"** שאין לך בא לידי מצה וחמץ אלא חמשת המינים בלבד, ושאר כל המינים אינן באין לידי מצה וחמץ אלא לידי סירחון. ונחלקו כיצד ניתן להגדיר באופן מעשי מינים נוספים השייכים מבחינה בוטנית למשפחת הדגניים, האם הם נחשבים גם כן למין 'דגן הלכתי', כגון 'קרמית' אורז ודוחן, על ידי השאלה האם הם מחמיצים, או שמא זו פעולה שמוגדרת 'סירחון'. קריטריון נוסף שהובא בראשונים הוא צורת הגרעין, שהוא מאורך ומחויץ (מלשון מחיצה).

חלה

בירושלמי הובא שישנם שני פסוקים סמוכים העוסקים בחיוב הפרשת חלה, האחד הוא 'והיה באכלכם מלחם הארץ', ומתוך כך שהתורה כתבה 'מלחם' משמע שהתורה מיעטה חלק מהמינים, השני הוא: "ראשית עריסותיכם" שניתן ללמוד ממנו שיש מינים נוספים החייבים בחלה, מתוך מיעוט וריבוי זה למדו חז"ל שחיטה ושעורה מחויבים מכיוון שהם מוגדרים כלחם הארץ, שהם מהמינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל, והם ממעטים את שאר המינים, אך מתוך כך שהתורה ריבתה בפסוק הבא, למדו חז"ל שהמינים הדומים לחיטה ושעורה, דהיינו כוסמת, שיפון ושיבולת שועל, גם כן חייבים. לימוד נוסף שלמדו חז"ל הוא מאיסור חמץ, שבדקו שרק מינים אלו מחמיצים ולא מינים אחרים. ולכן פסקו שחיוב חלה הוא דווקא מעיסה הנעשית מחמשת מינים אלו.

כלאים

אסור מהתורה לזרוע או לקיים מינים חד שנתיים בכרם, הפוסקים דנו בשאלה אלו מינים נכללו תחת איסור זה, אך לכל הדעות איסורם של חמשת מיני דגן בכרם הוא מהתורה.

תרומות ומעשרות

יש חובה מהתורה לפני שמשתמשים ביבול להפריש ממנו עבור הכהנים, כפי שנאמר: "כל חלב יצהר וכל חלב תירוש ודגן ראשיתם אשר יתנו לה' לך נתתם." מפסוק זה נלמד שחובת הפרשת תרומות ומעשרות ממיני דגן, תירוש ויצהר היא מן התורה, הראשונים נחלקו לגבי שאר המינים, האם חיוב הפרשתם הוא מהתורה או מדרבנן.

להרחבה ומקורות ראה אנציקלופדיה הלכתית חקלאית ערך 'דגן'.

זית הנטופה

"כל זית שיש לו שם בשדה אפילו כזית הנטופה בשעתו ושכחו אינו שכחה במה דברים אמורים בשמו ובמעשיו ובמקומו בשמו שהיה שפכוני או בישני במעשיו שהוא עושה הרבה במקומו שהוא עומד בצד הגת או בצד הפרצה ושאר כל הזיתים שנים שכחה ושלשה אינן שכחה רבי יוסי אומר אין שכחה לזיתים."

"זית שנמצא עומד בין שלש שורות של שני מלבנים ושכחו אינו שכחה זית שיש בו סאתים ושכחו אינו שכחה במה דברים אמורים בזמן שלא התחיל בו אבל את התחיל בו אפילו כזית הנטופה בשעתו ושכחו יש לו שכחה כל זמן שיש לו תחתיו יש לו בראשו ר"מ אומר משתלך המחבא."
(פאה פרק ז משניות א-ב:)

מהי הנטופה?

במשנה הוזכר פעמיים זית הנטופה כזית מיוחד, שדיניו שונים לעניין הלכות שכחה. מה מיוחד בזית זה?

הירושלמי מסביר בפשטות ש"נטופה - נוטף שמן", כלומר מדובר על שם תואר לזית שהשמן נוטף ממנו.

הרמב"ם בפירושו על המשנה מסביר: "נטופה - שם מקום, והרבה שמייחסים מיני אילנות למקום מסויים". במלאכת שלמה הזכיר שכך פירש גם הערוך, אלא שהבין ששם העיר הוא "טופה", והנ' היא תוספת. במשנה תורה (מתנות עניים ה כב-כג), לעומת זאת, כותב הרמב"ם שאילן רגיל יש בו שכחה בתנאים מסוימים, בתנאי ש"אינו ידוע ומפורסם במקומו". כדוגמה לאילן שהוא מפורסם במקומו מביא הרמב"ם את המקרים שבמשנה, כשאת זית הנטופה הוא משייך לאלו המפורסמים בשל שמם: "כגון זית הנטופה בין הזיתים, שהוא נוטף שמן הרבה". כלומר, הרמב"ם חזר כאן לדברי הירושלמי.

אולם ייתכן שאין סתירה. נראה כי אכן מדובר כאן על זן שמוצאו ממקום שנקרא נטופה, אולם ייחודו בכך שהיה נוטף שמן. הצירוף של שם המקום לתכונה הבוטנית של הצמח הוליד את הכינוי "נטופה", שהרי אילו מדובר היה רק במשמעות הבוטנית, היה נכון יותר לקרוא לו 'זית הנוטף'. בפירוש המשנה העדיף הרמב"ם כמפרש את הפירוש במשמעות של מקום, המתאים יותר מבחינה לשונית. לעומת זאת בחיבורו, שם הוא פוסק הלכה לדורות, העדיף הרמב"ם את המשמעות הבוטנית, הקיימת לדורות.

הגר"א בשנות אליהו על המשנה, וכן בביאוריו לירושלמי, הסביר שזית הנטופה יש בו מעלה ויש בו חיסרון. המעלה היא שיש בו שמן הרבה, אך יש בו גם חיסרון שהוא "נטופה", כלומר השמן הרב אינו משתמר בו היטב והוא נוזל ממנו, דבר הגורם לאיבוד תוצרת. נראה שעל פי דברי הגר"א הללו אפשר להסביר שאכן לזית הנטופה יש צד הפוסט משכחה ויש גם צד הפוך, המחייב בשכחה (ובכך הוא נחות משאר הזיתים המיוחדים שנזכרו במשנה).

עקיבא לונדון מסביר כי זית הנטופה היה זית בעל יבול רב, כ-30 ק"ג לעץ, כמות המקבילה ליבול של זית בעל של ימינו, והרבה מעל הממוצע בזיתים רגילים של ימי המשנה. הזית היה רך ולכן נטף שמן עוד לפני עיבודו בבית הבד, דבר שיכול, כאמור, גם להוות חיסרון.

שמו של היישוב נטופה השתמר בחורבת נאטף בקרבת עילבון, הסמוכה לבקעת בית נטופה שבמרכז הגליל התחתון. המיקום הגיאוגרפי מאפשר לשער כי זן זה נתן את פירותיו באמצע עונת המסיק, ולא היה לא מן המבכירים (המקדימים) ולא מן האפילים (מאחרים). פליקס משער כי זן הנטופה גדל בבקעת בית נטופה, אך לונדון מסייג ואומר כי הואיל והבקעה מוצפת במים בימות החורף, לעתים במשך שבועות מספר, לא ניתן לגדל בבקעה עצמה עצי פרי, כי הדבר יגרום לריקבון של שורשי העץ עקב מחסור בחמצן. גם כיום (וכך משתמע מאזכורי הבקעה בחז"ל) גידלו בבקעה רק דגנים וקטניות חד-שנתיים, כשאדמתה הרוויה במים מאפשרת לגדל גידולי קיץ כאבטיחים ומלונים ללא השקיה. לדעת לונדון, זית הנטופה גדל על שיפולי הגבעות הנישאות של הגליל התחתון ולא בבקעת בית נטופה עצמה.

יש גם להבין מה כוונת המשנה ל"זית הנטופה בשעתו". ר' עובדיה מברטנורא מסביר כי הכוונה לכך שאף על פי שזית זה אינו מייצר כמות גדולה של שמן בכל שנה, הרי שהואיל ובשעתו, בשעה שהוא כן מייצר כמות גדולה של שמן הוא נקרא "זית הנטופה", דינו כזית מיוחד גם בשנים שבהן לא ייצר הרבה שמן.

פירוש דומה מובא בשמו של הגר"ח קנייבסקי שליט"א (מסכת פאה עם פירושים). הוא מסביר כי אף על פי שייחודו של עץ הזית ניכר רק בשעה שפירותיו נגמרים (וזו הכוונה "בשעתו"), כשבשאר השנה הוא נראה ככל עץ אחר, הרי שדינו כזית מיוחד.

פירוש מעניין מביא ר"ש סיריליאנו. פירושו מתבסס על הירושלמי. לדבריו, זית הנטופה היה נחשב כזית מיוחד רק "בשעתו", בשלב מסוים בהיסטוריה שבו היו הזיתים נדירים. היה זה לאחר כישלון מרד בר כוכבא, כשהחריב אדריינוס הרשע את הארץ ולא נותרו בה כמעט זיתים, וכל זית שנותר היה חשוב מאוד. אולם כיום, כשברוך ה' הזיתים מצויים, כבר אין ייחוד יוצא דופן לזית הנטופה ודינו לעניין שכחה כדין זית רגיל.

כתיבה: הרב יואל יעקובי

מקור הערך:

ע' לונדון, סוגיות חקלאיות במטע בתקופת המשנה והתלמוד לאור מקורות חז"ל והספרות הקלאסית, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשס"ט, עמ' 77-76.

זריעה

"כל מין זרעים אין זורעים בערוגה וכל מין ירקות זורעין בערוגה" (כלאים ג, ב)
"מוכר לו פירות אפילו בשעת הזרע" (שביעית ה, ח)

הצמחת צמחים חדשים היא אחת הפעולות החשובות ביותר הנעשית באופן קבוע בעולם. האדם משתמש בצמחים השונים לשם ייצור מזון, בתעשייה, לצורך שימור קרקע, לשמירה על איכות הסביבה ועוד. כדי לספק את הצרכים יש להצמיח בכל שנה מיליארדי צמחים. לשם כך האדם מיעד שטחים רבים ברחבי העולם.

כדי שהזרעים ינבטו ויצמחו באופן מיטבי יש להכין את הקרקע כראוי. הכנת הקרקע כוללת כמה מרכיבים, ויישומם בשטח תלוי בגידול הקיים בקרקע, ובגידול שאותו מעוניינים לזרוע, ולכל גידול נעשית ההכנה המתאימה לו. הפעולות שנעשות הן: השמדת הגידול הקודם על ידי הפיכת הקרקע באמצעים שונים ובעומקים משתנים, חיטוי הקרקע (כימי או סולרי), פיזור זבל אורגני.

זמנה של הזריעה

בלוח גזר (לוח שנמצא בחפירות העיר גזר בשנת 1908, ומיוחס ככל הנראה לתקופת דוד ושלמה. הלוח כתוב בכתב עברי קדום, והוא מתאר את חודשי השנה על פי המלאכות החקלאיות שנעשו באותו חודש) מובא בשורה הראשונה "ירחו אסף ירחו ז" ובשנייה "רע ירחו לקש". הכוונה ככל הנראה היא שלאחר עונת האסיף, מגיעה עונת הזריעה, ומדובר אפוא בזוג השני של חודשי השנה, חודשי כסלו וטבת. בגמרא בבבא מציעא קו, ב, מובא שהשנה מחולקת לשש עונות חקלאיות, זמן הזריעה התחיל בתשרי או בחשוון, לפני הגשם הראשון שיורד בתחילת חשוון, זמן זה נקרא "רביעה".

חז"ל הכירו בעובדה שלעתים ישנם פגעי מזג אוויר ומחלות שונות הפוגעות בצמחים, לכן המליצו לא לרכז את כל הזריעות לפעם אחת, אלא לפזר אותן לאורך זמן כדי שלפחות חלק מהיבול ישרוד.

אופני הזריעה

בחז"ל מוזכרים שני אופני זריעה: האופן האחד הוא זריעה באמצעות כלי, על ידי שימוש ב"בורך המחרשה" שהוא: "עץ חלול כפוף עשוי כעין ברך שהמחרישה תקועה בו, ועושה בשוליו נקב

קטן כשיעור שיצא ממנו גרעין אחד... ומוליך המחרישה והגרעינים נופלים מעט מעט". הייתה זו מחרשה ייעודית עם כלי מיוחד ששימש לזריעה, או שק זרעים מנוקב שהוצמד למחרשה. זריעה באמצעות כלים אלו נקראה בחז"ל: "מפולת שוורים".

האופן השני הוא פיזור הזרעים באופן ידני, כפי שאנו למדים מהביטוי: "מפולת יד", וכן "הזורע והרוח מסערתו... הזורע והרוח מסייעתו".

כמות הזרעים שנצרכה לזריעה באמצעות כלי הייתה גבוהה באופן משמעותי מכמות הזרעים שנצרכה לזריעה באופן ידני. בזמן חז"ל היה צורך לנצל באופן המיטבי ביותר את שטחי המזרע השונים, יחד עם שמירה על איסור זריעת כלאיים.

חיפוי הזרעים

בארץ ישראל היה צורך לחפות את הזרעים בקרקע לאחר הזריעה, ואילו בבבל לא היה צורך בכך, זאת משום שקרקע ארץ ישראל היא יחסית קשה, והזרעים אינם מתכסים מאליהם, לעומת בבל, שאדמתה רכה יותר ולכן לא היה צורך בפעולה מיוחדת לאחר הזריעה. וכן, ייתכן שבארץ ישראל הזריעה נעשתה באמצעות פיזור הזרעים באופן ידני, ואילו בבבל הזריעה נעשתה באמצעות מכשירי זריעה.

בית המקדש

בבית המקדש הוקרבו קרבנות רבים מהצומח, כגון קרבן העומר ומנחות שונות. כדי שהתבואה המובאת לבית המקדש תהיה תבואה באיכות גבוהה דיה, שמבשילה מוקדם, יש להביאה רק משדה שממוקם לכיוון דרום ושנזרע אחת לשנתיים, ובשנה שהשדה אינו נזרע חורשים אותו. הזריעה הזו מתבצעת שבעים יום בלבד לפני חג הפסח.

כלאים

איסור זריעת כלאיים קיים בשני מקרים, איסור כלאי זרעים שעיקרו הוא איסור זריעת שני מיני צמחים חד-שנתיים זה ליד זה ללא הרחקה מתאימה, ואיסור כלאי הכרם- זריעת צמחים חד-שנתיים יחד עם זרע הגפן.

שמיטה

הזריעה היא אחת מארבע המלאכות שנאסרו בשמיטה במפורש בתורה, כפי שנאמר: "ובשנה השביעית שבת שבתון... שדך לא תזרע". ישנן מלאכות שמוגדרות כתולדות של מלאכה זו: זמירה, האסורה מהתורה, והשקיה שמותרת מהתורה, אך אסורה מדברי חכמים. מלאכת הזריעה היא מלאכה שנעשית הן בשדה והן בכרם, והיא שם כולל למלאכות האחרות הנעשות אף הן בשדה ובכרם, שגם הן נאסרו בשמיטה.

זריעה באמצעות מכשירי זריעה בשמיטה

אחרוני זמננו דנו בשאלה כיצד להתייחס לזריעה שמתבצעת באמצעות כלי עבודה ולא בידיים. יש מי שסובר שמכיוון שלא מדובר בזריעה בידיים הדבר נחשב לשינוי באופי עשיית המלאכה, ואיסורה אם כן בשמיטה הוא מדרבנן בלבד, אולם יש מי שסובר שמכיוון שתוצאת המעשה היא בוודאות זריעה, אין משמעות לכך שהדבר נעשה באמצעות כלי, אלא יש להתייחס למעשהו כמעשה זריעה בידיים.

מזיקי צמחים

בתורה ובדברי חז"ל הוזכרו כמה בעלי חיים שגורמים נזק לגידולים חקלאיים. מטבע הדברים, כבר בימי חז"ל פיתחו החקלאים שיטות שונות להתמודדות עם מזיקי הצמחים השונים.

החלוקה למחלות ומזיקים בחקלאות מקובלת כבר כמאתיים שנה. מחלות של צמחים נגרמות על ידי פטריות טפיליות, על ידי חיידקים ועל ידי וירוסים. כמזיקים נחשבים בעלי חיים (ובעיקר חרקים שונים) הגורמים נזק לצמחי תרבות או לבעלי חיים מבויתים. באופן כוללני ניתן לומר שהטיפול הבסיסי במחלות ובמזיקים הוא טיפול כימי הפוגע במחוללי המחלות או במזיקים ובמידה מצומצמת ככל האפשר בצמח או בבעל החיים המטופל.

את הפטריות הגורמות למחלות ניתן לחלק לסוגים אחדים: פטריות קרקע שנבגהן (בדומה לזרעים) משתמרים תקופה ממושכת בקרקע וממתינים להזדמנות מתאימה כדי לנבט ולחדור לשורשי צמחים הראויים להם. פטריות אחרות יודעות לחדור לצמחים דרך הפיוניות שבעלים. (פתחים קטנים בעלים המיועדים לנשימה). חיטוי קרקע באמצעים כימיים או על ידי חיטוי סולארי (כיסוי הקרקע בפלסטיק כדי שתתחמם בשמש והנבגים ימותו) יעיל רק בפטריות המועברות מהקרקע. פטריות התוקפות עלים (מחלות עלים) יכולות לעתים קרובות להגיע באמצעות הידבקות נבגים לפני הזרעים והדרך למנוע זאת היא על ידי חיטוי הזרעים בחום או עטיפתם בחומר המכיל קוטלי פטריות. לרוב מגיעים נבגי פטריות העלים באמצעות הרוח מצמחים נגועים המצויים בסביבה. הדרך להימנע היא סניטציה טובה המבטיחה שצמחים נגועים יסולקו מהאזור לפני הופעת הגידול התרבותי.

אם קורה שפטריות מחוללות מחלות תקפו את צמחי התרבות, הדרך היחידה להצילם היא באמצעות חומרים כימיים קוטלי פטריות הניתנים בריסוס או בהגמעה (דרך מערכת ההשקיה). חלק מהחומרים הללו נקראים חומרים סיסטמיים והם מאופיינים בכך שהם נקלטים בצמח המטופל ונשארים בו ואינם מתפרקים לאחר זמן קצר. החומרים הסיסטמיים הנם לרוב יעילים יותר, אך אליה וקוץ בה - אי-התפרקותם אפילו לאחר כמה חודשים עלולה לגרום נזק בריאותי למשתמשים בעלים או בפירות. מסיבה זו משתמשים בחומרים כאלה בעיקר בגידולי תעשייה (כמו כותנה). בגידולים רבים משתמשים בריסוסי מנע, היינו משתמשים בתרופה עוד בטרם זוהתה המחלה. שיטה זו יעילה מאוד במקרים רבים, שכן באמצעותה ניתן להימנע מהמחלה על ידי חומרים פחות רעילים ("חומרים רכים") ובריכוזים נמוכים יותר.

חיידקים רבים גורמים למחלות לצמחים ולמקנה. גם כאן סניטציה מוקדמת היא תנאי בסיסי להצלחה. לאחר מעשה, כשהמחלה כבר קיימת, יש שורה ארוכה של תרופות אך לעתים

המחלה מתגלה באיחור והן הופכות בלתי יעילות.

וירוסים לא ניתן להדביר ישירות שכן הם נמצאים בתוך תאי הצמח או תאי בהמת הבית או בתוך חידקים או חרקים טפילים. הדרך היעילה ביותר להילחם במחלות ויראליות היא להשמיד את נשאי הווירוסים.

מזיקים הם לרוב חרקים או אקריות ועכבישים האוכלים לשובע את העלים והפירות של גידולי התרבות או מעבירים להם, וכן לבעלי החיים במשק, גורמי מחלות לרוב. השלב ההתפתחותי שבו הם בעלי תיאבון מוגבר הוא שלב הזחל (הקרוי במקורותינו תולעת) שבו הם צריכים לגדול במהירות לפני ההתגלמות וההפיכה לבוגר. ישנם חרקים שאין להם שלב זחל והם מתפתחים במהירות לבוגר בכמה מחזורי התנשלות (כגון חגבים). בכל המקרים שהמזיקים כבר קיימים יש שפע של חומרים לשם הדברה.

בחז"ל מוזכרים כמה סוגי מזיקים, להלן תיאור חלק מהם:

אישות - בעל חיים שמותר לעשות מלאכות בשביעית ובחול המועד כדי להשמיד אותו שלא יזיק הן לצמחים חד-שנתיים והן לצמחים רב-שנתיים. מדובר כנראה בחולד.

אישות - חולד

ארבה - המזיק הראשון שהוזכר בתורה הוא הארבה, וכן הוזכר בדברי יואל. הארבה הוא מזיק משמעותי, שאפילו אם נראית בארץ רק כנף אחת של ארבה מיד יש להתריע עליו. עם זאת הוא מוגדר כשרץ העוף שניתן לאכלו.

כנימה / כינים - מינים אלו הוזכרו כמין שמקלקל את הפירות, אם כי לאחר הקטיף: "המעלה פירותיו לגג מפני הכנימה", "ליתן בהם (בפירות) מארה בבית כשם שאני נותן בהם מארה בשדה - כינה ורקבובית בפירות". וכן, "כינה שמצויה בתבואה".

נמלים - הנמלים הוזכרו כמזיק לתבואה: "שדה שקרסמוה נמלים", הקרסום הוא השמדה, או חיתוך השיבולת מלמטה.

עכברים - עכברים הם בעלי חיים שמותר לעשות מלאכות בשביעית ובחול המועד כדי להשמיד

חיטוי סולרי - אחת השיטות הקיימות כיום להתמודד עם מזיקי הצמחים

אותם שלא יזיקו הן לצמחים חד-שנתיים והן לצמחים רב-שנתיים.

תולעת - נאמר לעם ישראל שבמקרה שלא ישמרו את התורה והמצוות, עונשם יהיה: "כרמים תיטע ועבדת ויין לא תשתה ולא תאגור כי תאכלנו התולעת". מובן שהתולעת מזיקה לגידולים עצמם, משום שהקללה היא שלא יצליחו להגיע כלל לאגירת היין.

מספר שיטות טיפול שהוזכרו בחז"ל

איבוק - איבוק הוא פיזור אבק על הצמח באופנים שונים, כגון פיזור אבק על עץ או פיזור אבק על השורשים ועוד. חלק ממטרותיו הוא מניעת מזיקים לצמח.

התלעה - מטרתה היא הפרדת תולעים מהעץ או נטילתן מתוכו באמצעים שונים, כגון בקרדום, או על ידי יצירת עשן. וכן הפרדת עצים שיש בהם תולעים מעצים שאין בהם תולעים.

זיהום - מטרתו היא מריחת חומרים שונים על האילן או בסמוך לו למטרות שונות, בין מטרות אלו ניתן גם למצוא הרחקת מזיקים.

נמלים - כדי להשמיד נמלים שמזיקות לשדה יש לקחת נמלים מאזור גידול אחר ולהכניסן לחור שבו נמצאות הנמלים שלא מעוניינים בהן.

עישון - פעולה שנעשית על ידי הבערת חומרים שונים, כגון גופרית, ושימוש בעשן הנוצר מהבעירה לצרכים שונים שביניהם גם טיפול במזיקים.

ציד - מותר לצוד אישות ועכברים במועד ובשביעית במקרה שהם מזיקים לשדות שונים. שיטת פעולה שהובאה בגמרא היא חפירת גומה והכנסת מלכודת לגומה זו. אפשרות נוספת היא נעיצת שיפוד והכאת הקרקע באמצעותו.

יש לציין כי שיטת הדברת הנמלים כפי שהובאה בחז"ל נעשית כיום באופנים דומים:

אחת השיטות המתפתחות בשנים האחרונות לטיפול במזיקים היא הדברה ביולוגית. הדברה ביולוגית היא 'שימוש באורגניזמים חיים לצורך צמצום אוכלוסיות של מזיקי צמחים'. הדברה זו מבוססת על כך שלחרקים שונים ישנם אויבים טבעיים, ולכן כשחקלאי מעוניין בהשמדת מזיק מסוים, במקום שימוש בחומרי הדברה כימיים שלעתים גורמים לנזק מעבר לנחוץ, הוא משתמש באויבים הטבעיים של המזיק.

להרחבה ומקורות ראה אנציקלופדיה הלכתית חקלאית ערך 'טיפול במזיקי צמחים'.

סיכה

“רבי שמעון אומר אין סכין שמן של מעשר שני בירושלם וחכמים מתירין אמרו לו לר’ שמעון אם הקל בתרומה חמורה לא נקל במעשר שני הקל אמר להם מה לא אם הקל בתרומה החמורה מקום שהקל בכרשינים ובתלתן נקל במעשר שני הקל מקום שלא הקל בכרשינים ובתלתן.”
(מעשר שני ב, ב)

“סכין את הפגים ומנקבים אותם עד ראש השנה פגי ערב שביעית שנכנסו לשביעית ושל שביעית שיצאו למוצאי שביעית לא סכין ולא מנקבין אותן רבי יהודה אומר מקום שנהגו לסוך אינן סכין מפני שהיא עבודה מקום שנהגו שלא לסוך סכין רבי שמעון מתיר באילן מפני שהוא רשאי בעבודת האילן.”
(שביעית ב, ה)

פעולת הסיכה הוזכרה במשנה במספר רב של נושאים: סיכת גוף האדם לצרכים רפואיים, או להנאה. סיכת כלים שונים כדי לחזקם או להחליקם ולצחצחם כגון תנורים, כלי עור ועוד. וכמו כן סיכת הצמחים עצמם, וסיכת הפירות.

סיכת צמחים

במשנה הובא שמותר לסוך את הפגים עד ערב ראש השנה של השמיטה. לדעת פליקס, מטרת הסיכה היא זירוז תהליך ההבשלה, על ידי שחרור האתילן מהפרי, שהוא גז המזרז את הבשלת הפרי (כיום משתמשים בגז זה כדי לגרום להבשלה של פירות שנתלשו מהעץ בעודם בוסר). לשם כך יש לנקב את פגת התאנה בקיסם טבול בשמן, או לסוך את “פי הפגה” בשמן. מכיוון שמלאכה זו גורמת לצימוח טוב יותר של הפרי היא נחשבת לתולדה של מלאכת זורע. אמנם לדעת הריבם “ץ מטרתה של אותה סיכה היא “משיחת הבוסר מהחלב שלהן”.

פעולה נוספת שהוזכרה במשנה היא סיכת האילן עצמו, אך לא ברורה מטרת סיכה זו.

סיכת אדם

לדעת הרמב”ם בכתבים הרפואיים, מטרת סיכת האדם היא “להבריא את ביטול חלקי העור” וליישר את הקמטים שבעור, באופן דומה כתב פליקס שבשנים שבהן יש רעב וחוסר ויטמינים ישנה

התפתחות של מחלות עור, לשם כך יש לסוך את הגוף בשמן. מכיוון שזהו שימוש מקובל מותר לאדם להשתמש לשם כך בשמן הקדוש בקדושת שביעית, אך אין להשתמש במוצרים שלא מקובל להשתמש בהם לסיכה, כגון יין וחומץ.

השימוש בשמנים מהצומח לצרכים קוסמטיים מקובל מאוד גם בזמננו ובמוצרים רבים ניתן למצוא שמנים שמקורם מהצומח, כגון שמן זית, שמן חוחובה, ושמנים אתריים נוספים.

עקרבֶּתָא

"כרם רבעי היה עולה לירושלם מהלך יום אחד לכל צד ואי זו היא תחומה אילת מן הדרום ועקרבֶּתָא מן הצפון לוד מן המערב והירדן מן המזרח ומשרבו הפירות התקינו שיהא נפדה סמוך לחומה ותנאי היה בדבר שאימתי שירצו יחזור הדבר לכמות שהיה רבי יוסי אומר משחרב בית המקדש היה התנאי הזה ותנאי היה אימתי שיבנה בית המקדש יחזור הדבר לכמות שהיה." (מעשר שני ה, ב)

העיר עקרבֶּתָא מוזכרת במשנה כעיר צפונית, שהמרחק ממנה לירושלים היה במרחק הליכה של יום אחד. חז"ל תיקנו שאין לפדות ענבים שהם נטע רבעי שהיו בתוך שטח זה, אלא יש להעלותם לירושלים ולאוכלם שם, וזאת מכמה סיבות. בירושלמי במקום מובא שהענבים נצרכו לצורך יין לנסכים, ומכיוון שהיה חוסר בענבים בסמיכות לירושלים תיקנו שכל הענבים שהם נטע רבעי יועלו לירושלים, ומכיוון שיש צורך לשמור את הפרי שהוא נטע רבעי בטהרה, יהיה ניתן להשתמש בהם לנסכים. ואילו בבבלי בביצה (ה, א) מובא שמטרת התקנה הייתה "למלא את שווקי ירושלים בפירות", וככל שיהיו פירות רבים יותר בירושלים כך היא תהיה נאה יותר.

יוסף בן מתתיהו מציין כי בימי בית שני ועד מרד בר כוכבא שימשה העיר כבירת מחוז מנהלי יהודי גדול (טופרכיה), וגם פליניוס מתאר את עקרבֶּתָא כאחת מעשר הטופרכאיות של יהודה, וכחלק משלוש הצפוניות ששבהן (גופנא - מזוהה כיום ככפר ג'יפנא הסמוך לנווה צוף; תמנה - ככל הנראה מדובר בתמנת חרס, מקום קבורת יהושע, וכיום הכפר כיפל חארת', ועקרבֶּתָא). בתקופות מסוימות שימשה עקרבֶּתָא כגבול הדרומי של מחוז השומרון.

יוסף בן מתתיהו כותב שמחוז עקרבֶּתָא הוא מחוז הררי שבו אזורים מישוריים, משופע בגשמים, האדמה קלה לעיבוד, היא מכוסה באילנות ומשופעת בפירות, אין בה מקומות צחיחים, כל המים הזורמים הם מתוקים מאוד, ומפני השפע במרעה מצוין שופעות הפרות חלב יותר מאשר בכל מקום אחר, בשל כך יש בה גם כן ריבוי משמעותי של אוכלוסייה.

העיר מוזכרת גם כמקום שיהודה המכבי נלחם עם יושביו (ספר מקבים א פרק ה סעיף 3).

בזמן המרד הגדול מונה למפקד האזור יוחנן בן חנניה, אולם שמעון בר גיורא, שהיה ממנהיגי המרד, תפס את מקומו. עקרבֶּתָא חרבה בשנת 69 לספירה בה' באיר על ידי אספסינוס.

בממצאים במדבר יהודה מזמן מרד בר כוכבא נמצאו עדויות שבעקרבֶּתָא התגוררו יהודים גם בזמן המרד. העיר מופיעה גם במפת מידבא: 'עקרבֶּתָא' היא עתה עקרבֶּתִינִי' תיאורה של עקרבֶּתָא הוא

בסמוך ל'גבול יהודה במזרח', ול'שילה ובה לפני הארון', תיאור זה במפת מידבא מאשש את הזיהוי של הכפר עקרבא היום עם העיר עקרבתא.
מיקומה הוא כ-13 קילומטרים מדרום מזרח לשכם והר גריזים, וכ-7 קילומטר ממזרח לצומת תפוח. כיום מצוי בתחום העיר הכפר עקרבא.

נחל קנה סמוך לעקרבא | By Revava Schatz via Wikimedia Commons

מקורות הערך:

ההיסטוריה של ארץ-ישראל - שלטון רומי: התקופה הרומית-ביזנטית, הוצאת יד בן צבי, כתר הוצאה לאור, ירושלים 1984.

ח' אשל וז' ח' ארליך, "מבצרה של עקרבא בחורבת עורמה", קתדרה 47, ניסן תשמ"ח, יד יצחק בן צבי ירושלים 1988.

ארץ ישראל במפת מידבא, הוצאת אריאל, ירושלים תשנ"ו.

| ערוד |

הזאב והכלב כלב הכופרי והשועל העזים והצבאים היעלים והרחלים הסוס והפרד הפרד והחמור החמור והערוד אף על פי שדומין זה לזה כלאים זה בזה.

(כלאים א, ו)

שור בר מין בהמה ורבי יוסי אומר מין חיה כלב מין חיה ר"מ אומר מין בהמה חזיר מין בהמה ערוד מין חיה הפיל והקוף מין חיה ואדם מותר עם כולם למשוח ולחרוש ולהנהיג.

(כלאים ח, ו)

הערוד הוזכר פעם אחת בלבד בתנ"ך, ביחד עם הפרא: "מי שלח פרא חופשי, ומוסרות ערוד מי פיתח" (איוב לט, ה).

הן במשנת כלאים, והן בגמרא במסכת ברכות מוזכר הערוד כבעל חיים הדומה לחמור. בדיני כלאים, הדין הוא שלמרות הדמיון ביניהם אסור להרביעם זה בזה משום איסור כלאים. וכן מובא בתוספתא שאסור לרתום חמור וערוד יחדיו, ויש בכך משום איסור "לא תחרוש בשור וחמור יחדיו".

במסכת ברכות הובא שההבחנה בין החמור לערוד היא מדד לכמות האור הנצרכת כדי להבחין בין תכלת ללבן, הסימן לכך שכבר התחיל היום ומותר לקרוא קריאת שמע של שחרית. מובן, אם כן, שמדובר בשני מינים דומים שנצרכת רמה מסוימת של אור כדי להבחין ביניהם.

הגדרתו של הערוד

במשנה במסכת כלאים בפרק ח הובא שהערוד הוא "מין חיה", מתוך שהמשנה הוצרכה לבאר את מין הערוד, מובן שהחמור שהוזכר עמו הוא מין בהמה. ההבדל בין חיה לבהמה הוא שחיה הוא שם כולל לבעל חיים שאינו מבוי, לעומת בהמה שהוא שם כולל לבעל חיים מבוי (אנציקלופדיה תלמודית).

זיהוי של הערוד

הערוד הוא בעל חיים ממשפחת הסוסיים (Equidae), והוא מזוהה כאחד משלושת הקבוצות של מיני החמור. ישנו קושי רב לזהות בוודאות אם הערודים שמוכרים בימינו הם אותם ערודים שהוזכרו במשנה, אולם, לדעת רוב הפרשנים והחוקרים הערוד הוא מין של חמור בר, אלא שנחלקו הדעות בפרטים: יש סוברים כי החמור והערוד הם שני זנים של חמור הבר השונים במקצת זה מזה וכי הערוד הוא - Equus hemionus onager - אונאגר, ואילו החמור הוא

Equus Kiang או Equus asinus. או שמדובר בחמור-הבר האפריקאי. ויש סוברים שהערוד הוא שם נרדף לפרא, וכי מדובר באותו מין. לדעת רבים מהחוקרים, חמור הבית כפי שמוכר לנו כיום בוית מהערוד.

הערוד נראה כחמור בעל ראש גדול ואפרכסות אוזניים ארוכות. הוא חי בערבות, באזורי מדבר, במישורים ובאזורים מבוותרים ומטפס היטב במדרונות תלולים. מסיבה זו החמור שבוית ממנו יעיל יותר בטיפוס בהשוואה לסוס. הערודים מסוגלים לשרוד בתנאי מדבר קשים בהסתפקם במזון דל ביותר ובמים מועטים. כדי לשרוד ימים חמים על הערודים להסתתר רוב היום בצל עצים או סלעים. הערודים זקוקים לשתיית מים סדירה לפחות אחת לשלושה ימים. בתקופות בצורת הם נאלצים לנדוד למרחקים בחיפוש אחר מזון ומים. יכולתם של הערודים לעמוד בתנאים קשים תורמת אף היא ליתרונות של החמורים שבויתו מהם כבהמת עבודה.

הערוד היה מצוי בעדרים קטנים באזורנו ובמיוחד במדבר סוריה ובערבות מסופוטמיה ופרס, בראשית המאה העשרים עדיין היו מצויים ערודים במדבר סוריה ומשם היו עוברים לעתים לעבר הירדן המזרחי. בעבר ניסו לביית את הערוד ולא לפו ונשתמרו ידיעות על רתימת מרכבות ורכב מלחמה לחמורי בר, אבל משנתברר כי הסוסים יצלחו יותר לשימוש חדלו מניסויים אלו בחמורי הבר. גם בגמרא מסופר על אבני ריחיים שהניעו ערודים (ע"ז טז, ב), ובשר הערוד נחשב למאכל תאוה לאדם וגם לאריות בזירות רומיות (מנחות קג, ב).

הערודים הושבו בתשל"ג לחי בר ביוטבתה, אך עדיין לא הושבו לטבע.

מקורות הערך:

ערך "חמור" וערך "ערוד", אנציקלופדיה מקראית, ירושלים תשל"ב.
החי והצומח של ארץ-ישראל: אנציקלופדיה שימושית מאוירת, רעננה 1988, כרך 7.
י' פליקס, בעלי החיים שבתשובת ה' לאיוב, נתיבות לתרבות ולחינוך תורניים בתפוצות, ירושלים תשל"ז
מ' רענן, פורטל הדף היומי, "חמור וערוד - בין זאב לכלב", וכן: "שדומה לערוד במדבר - ערוד".
ז' עמר, "פרא וחמור ומה שביניהם", לשוננו עו (תשע"ד), עמ' 265-283.

| צלמון |

בעקבות כ"ד משמרות הכהונה והמרד הגדול

אמר ר' יהודה מעשה בצלמון באחד שנטע את כרמו על שש עשרה שש עשרה אמה והיה הופך שער שתי שורות לצד אחת וזורע את הניר ובשנה אחרת היה הופך את השער למקום אחר וזורע את הבור (כלאים ד, ט)

צלמון הוזכרה במשנה כמקום שבו נלמדה אחת מהלכות כלאי הכרם, שכשהנטיעה היא במרחק העולה על ט"ז אמה, די בהזזת הענפים לאחד הצדדים כדי להתיר זריעה בין השורות.

בקינה הנאמרת בתשעה באב: "איכה ישיבה חבצלת השרון", העוסקת בגלותם של משמרות הכהונה, מובא כך: "ובעוון צלמים נעה גינתון צלמין". וכך מובא בכתובת משמרות הכהונה, שבגינתון צלמין התגוררה המשמרת הכ"ג, משמרת דליה. השם גינתון מופיע בנחמיה פרק י' כשמו של כוהן. ייתכן שבניו וצאצאיו של כוהן זה קיבלו על עצמם את שם משמר "דליה" והתיישבו בעיר צלמין, ובעקבות התיישבות זו נוסף שמם לשם היישוב.

צלמונה הוזכרה גם בספרי כמקום שהחרובים שבו לא היו ראויים לאכילה.

זיהויה של צלמון

השם צלמון לא השתמר בשמו של מקום יישוב בארץ, לכן זיהויו אינו ברור, אם כי ישנם מספר אזכורים למקום זה. האזכור האחד הוא בספר שופטים פרק ט', במרד של געל בן עבד עלה אבימלך להר צלמון הסמוך לשכם, ומשם חתכו עצים כדי לשרוף את מגדל שכם, כלומר מדובר בהר הסמוך לשכם.

אולם ישנם זיהויים המשייכים את צלמון ליישוב בגליל:

בספר "מלחמות היהודים" מתאר יוסף בן מתתיהו שבין ההכנות לבואו של אספסינוס נכלל ביצור העיר "צולמין", או "סלמין" וייתכן שמדובר בעיר צלמון. גם כיום ניתן למצוא במהלכו של נחל צלמון שרידים של מבצר זה (חרבת צלמון/ חרבת א-סלאמה), ואף ישנם המזהים את היישוב הבדואי סלאמה, הסמוך לנחל צלמון, כמושבה של העיר צלמון.

אזכורים נוספים לצלמון ניתן למצוא במסעות ישראל במדבר, שעברו בצלמונה. ר' יוסף שוורץ

בספרו "תבואות הארץ" כתב שמצא בספרי חכמת היוונים את חרבת "קאלומו", דרומית לחיפה, (חירבת אל דאמון- ישוב ערבי שחרב במלחמת השחרור, כיום מצוי שם בית סוהר דמון) ולדעתו ייתכן שמדובר בצלמון.

לדעת פרופ' פליקס ייתכן שהיו כמה מקומות שנקראו בשם זה.

טחנת קמח עתיקה בנחל צלמון

מקורות הערך:

יהודים ויהדות בימי בית שני, המשנה והתלמוד, יד בן צבי, ירושלים תשנ"ג.
ביאור לקינת איכה ישיבה חבצלת השרון, הרב יחזקאל סלומון, בכתב העת אור ישראל (מונסי) ד תשנ"ז.

רימוני בידאן

"שהיה רבי מאיר אומר את שדרכו למנות מקדש וחכמים אומרים אינו מקדש אלא ששה דברים בלבד ורבי עקיבא אומר שבעה ואלו הם אגוזי פרך רמוני בדן וחביות סתומות וחולפות תרדין וקולסי כרוב ודלעת יונית רבי עקיבא אומר אף ככרות של בעל הבית הראוי לערלה ערלה לכלאי הכרם כלאי הכרם. ערלה ג, ז

הכלל הקובע בהלכות ערלה הוא שפירות ערלה שהתערבו בפירות היתר עד אחד ממאתיים הם בטלים, אולם המשנה מחריגה את רימוני בדן מכלל זה, ואם התערבו רימונים שהגיעו ממקום זה הם אינם בטלים גם במאתיים.

רימונים אלו הוזכרו גם במשנה במסכת כלים (יז, ה), ביחס לגודל הנקב של כלי, וביחס לרימונים שנלקטים מהגויים: "הרמון שאמרו לא קטן ולא גדול אלא בינוני ולמה הוזכרו רמוני בדאן שיהו מקדשין כל שהן דברי ר' מאיר רבי יוחנן בן נורי אומר לשער בהן את הכלים ר' עקיבא אומר לכך ולכך הוזכרו לשער בהן את הכלים ויהיו מקדשין כל שהן אמר ר' יוסי לא הוזכרו רמוני בדאן וחצירי גבע אלא שיהיו מתעשרין ודאי בכל מקום".

בירושלמי (ערלה ג, ד) אנו לומדים על חביבותם של רימוני בדן: "עשרה דברים מקדשין דתנינן תמן אמר רבי יודה לא הוזכרו רימוני בדן וחצירי גבע אלא שיהו מתעשרין ודאי בכל מקום. ושאר כל הרימונין אין דרכן להימנות אלא רימוני בדן על ידי שהן חביבין דרכן להימנות שאר כל הרימונין על ידי שאין חביבין אין דרכן להימנות".

עינות בידאן

השם בדן (או בדאן), שנזכר כמה פעמים בספרות חז"ל, השתמר בשם של מעיין מפורסם בשומרון, עין בידאן, למרגלות הר כביר ואלון מורה של ימינו. עין בידאן הוא מעיין גדול שממיו זורמים לנחל תרצה, ונשאבים לצורכי העיר שכם. לאורך נחל תרצה עוברת דרך חשובה שמוזכרת בתנ"ך, דרך מבוא השמש, שדרכה נכנס יעקב אבינו לארץ ישראל.

היישוב המקראי בדאן מזוהה עם ח'רבת מייסה (אולי על שם מנשה), השוכנת כחצי קילומטר מעל המעינות. לעומת זאת, בדאן של ימי בית שני ותקופת המשנה והתלמוד שכנה בצמוד למעינות, במקומו של הכפר עין בידאן. הנוסח השומרוני של ספר יהושע מספר שלפני עלייתם להר גריזים טבלו בני ישראל בעינות בדאן כדי להיטהר לקראת המעמד. ואכן, מתקופת בית שני ואילך הייתה בדאן ליישוב שומרוני (כותים). כך ניתן להבין מדוע התעשרו רימוני בדאן ודאי ולא מספק. נחל

בדאן בעל הקרקע הפורייה מתאים ביותר לגידולו של הרימון שצריך חום רב ושפע של מים באיכות טובה. תנאים אלו קיימים בעמקים ולכן סבר רבי אליעזר שיש להביא ביכורים מרימונים הגדלים בעמקים: "אין מביאין בכורין תמרין חוץ מן התמרין שביריחו, ואין קורין אלא על הכותבות בלבד. ר' ליעזר אומר רמוני עמקים מביאין וקורין" (תוספתא, ביכורים, ליברמן, פ"א). נוסעים בני המאה ה-19 עדיין ראו פרדסי רימונים בנחל בדאן.

מקור השם בדאן אינו ברור, אך ייתכן שמקורו בשם המשפחה שהתיישבה בו בתקופת יהושע בן-נון לאחר כיבוש הארץ. בדאן נמצאת בנחלת מנשה כפי שאנו מוצאים בדברי הימים (א ז, טז יז): "וַיִּתְּלֵד מַעֲכָה אִשְׁתִּי מְכִיר בֶן וַתִּקְרָא שְׁמוֹ פֶּרֶשׁ וְשֵׁם אָחִיו שָׁרֵשׁ וּבָנָיו אוֹלָם וְרָקָם. וּבְנֵי אוֹלָם בְּדָן...". ייתכן שבדן נתן את שמו לבדאן, ואילו הכפר סריס, 8 ק"מ צפונית-מערבית ממנו, הוא בנחלת שרש, סבו של בדן.

מקור הערך:
מ' רענן, פורטל הדף היומי: אגוזי פרך ורימוני בדן - רימון.

| שדה לבן |

"עד אימתי חורשין בשדה הלבן ערב שביעית עד שתכלה הליחה כל זמן שבני אדם חורשים ליטע במקשאות ובמדלעות אמר ר' שמעון נתת תורת כל אחד ואחד בידו אלא בשדה הלבן עד הפסח ובשדה האילן עד עצרת."

(שביעית ב, א)

הגדרתו

שדה הלבן הוא שדה שזורעים בו תבואה וקטנית, הוא נקרא כך מכיוון שאין בו אילנות ולכן אין בו צל. אפשרות נוספת למקור כינוי זה היא שכשהתבואה מבשילה היא נראית לבנה.

לדעת פליקס, רוב השדות בארץ בזמן המשנה היו שדות בעל, דהיינו שדות המבוססים על מי הגשמים ולא על השקיה. מכיוון שבארץ ישראל עונת הגשמים היא בחורף בלבד, וכן השקיית השדות היא מורכבת בשל הקושי הרב להוביל את המים מהנחלים או הבארות אל השדה, קיים צורך משמעותי להגיע לניצול מיטבי של הגשמים. חלק מכך הוא ניצול מיטבי של רטיבות הקרקע, שדה הלבן הוא שדה בעל שזרעו בו תבואה.

בירושלמי מובא שחרישה בשדה הלבן היא מכיוון שהבעלים מעוניין לזרוע בשדה זה, לכן מותר לחרוש בו בערב השמיטה רק כאשר תיתכן אפשרות לזרוע בשדה זה בשנה השישית. המדד להיתכנות הזריעה הוא הרטיבות שקיימת בקרקע. כל עוד ישנה רטיבות ניתן לזרוע בשדה, ולכן מותר לחרוש אותו, אך כשאין רטיבות, לא ניתן לזרוע ולכן ניכר שהחריש הוא לצורך השמיטה ולא לצורך השנה השישית.

גם כיום ישנם גידולי קיץ, כגון תירס וסורגום, שנזרעים לקראת סוף החורף, קרוב לזמנם של הגשמים האחרונים של החורף, ולעתים די בתזמון נכון של הזריעה, כשהאדמה רוויה דיה, כדי שלא יהיה צורך להשקות שוב את השדה לאחר הזריעה.

הרבצה

פעולה נוספת שנעשתה בשדה הלבן היא "הרבצה", כמובא בגמרא במועד קטן ו, ב. מטרת הפעולה היא השקיית השדה בכמות מסוימת של מים כדי לגרום לזרעים המצויים שם לנבוט. לדעת פליקס, מטרת "ריבוץ העפר", שהוזכר במשנה שביעית ב, י, שנחלקו רבי שמעון ורבי אליעזר בן יעקב האם

מותר לרבץ את העפר בשביעית, היא השקיה מוקדמת בזמן שאין בשדה גידולים, כדי להנביט את עשבי הבר ולרכך את האדמה, וכך להקל על החרישה לאחר מכן ולהמית את עשבי הבר.

ציד האישות

דין נוסף הקשור לשדה הלבן הוא ציד האישות (החולד) ממנו. לדעת תנא קמא (מו"ק ו, ב) מותר לצוד את האישות במועד ובשביעית כרגיל, אך לדעת חכמים מותר לצודה רק שלא כדרכו, אך משדה האילן מותר לצודה כרגיל, אולם אישות הקרובה לשדה אילן מותר לצודה כרגיל גם משדה לבן.

החולד הוא בעל חיים שהתזונה המרכזית שלו היא שורשים, פקעות ובצלים, וייתכן כי שורשי התבואה הגדלים בשדה לבן בלבד אינם מהווים מזון מספק עבורו, לכן הנזק שהוא יוצר שם אינו משמעותי, לעומת שדה אילן, שבו שורשי האילנות משמעותיים יותר, הנזק גדול יותר ולכן מותר להשמידו כרגיל אם הוא מזיק שם.

מקורות הערך:

י' פליקס, החקלאות בא"י בימי המקרא, המשנה והתלמוד, ירושלים תש"ן.

י' פליקס, ביאור למסכת שביעית, ירושלים תש"ם.

מ' רענן, פורטל הדף היומי, צדין את האישות ואת העכברים משדה האילן ומשדה הלבן - חולד.

שקמונה |

”הקלין שבדמאי השיתין והרימין והעוזרדין ובנות שוח ובנות שקמה ונובלות התמרה והגופנין והנצפה וביהודה האוג והחומץ שביהודה והכסבר רבי יהודה אומר כל השיתין פטורין חוץ משל דופרה כל הרימין פטורין חוץ מרימי שקמונה כל בנות שקמה פטורות חוץ מן המוסטפות.”
 (דמאי א, א)

שקמונה הוזכרה במשנה כמקום שרימוניו משובחים, ולכן הם חייבים בדמאי, אך מאידך גיסא החרובים שגדלו בה היו גרועים משאר החרובים, (לפי אחת הגרסאות שחרובי שקמה הם חרובי שקמונה) ולכן היו פטורים מתרומות ומעשרות.

שקמונה נקראת כך גם במקורות היווניים והרומיים (Sycamina). ייתכן ששקמונה נקראה כך על שם עצי שקמה ש”גדלו בשפלה לרוב” (מלכים א י, כז). פירוש השם ביוונית הוא “פרי עץ התות”.

Hanay via Wikimedia Commons

זיהויה של שקמונה

ביוסיפון מובא ששקמונה היא עיר שהייתה סמוכה לים, כיום מזהים אותה במקום שנקרא תל א-סמכ (תל הדגים) הסמוך לים, למרגלות הר הכרמל ממערב, במרחק של כ- 3 קילומטרים מחיפה העתיקה.

התל הוא יחסית קטן (כ- 8 דונם) אך השטחים המישוריים הסמוכים לו (כ-110 דונם) היו מיושבים בתקופות שונות. העיר הייתה מיושבת במשך כ- 2000 שנה, מהתקופה הכנענית המאוחרת ועד אחרי הכיבוש הערבי, בסמוך לתל מצויה "מערת אליהו הנביא".

שקמונה הייתה עיר יהודית במשך תקופות ארוכות, והיא מוזכרת כעיר יהודית כמה פעמים בספרי מסע של נוסעים שונים.

בשנים האחרונות נחשף בתל בית מתקופת ממלכת ישראל שנחשב בין הבתים השמורים ביותר לתקופה זו.

Omrisg1 via Wikimedia Commons

מקור הערך:

שקמונה לחוף הכרמל, יוסף אלגביש, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשנ"ד
מקום בפרשה, יואל אליצור, תל אביב, תשע"ג

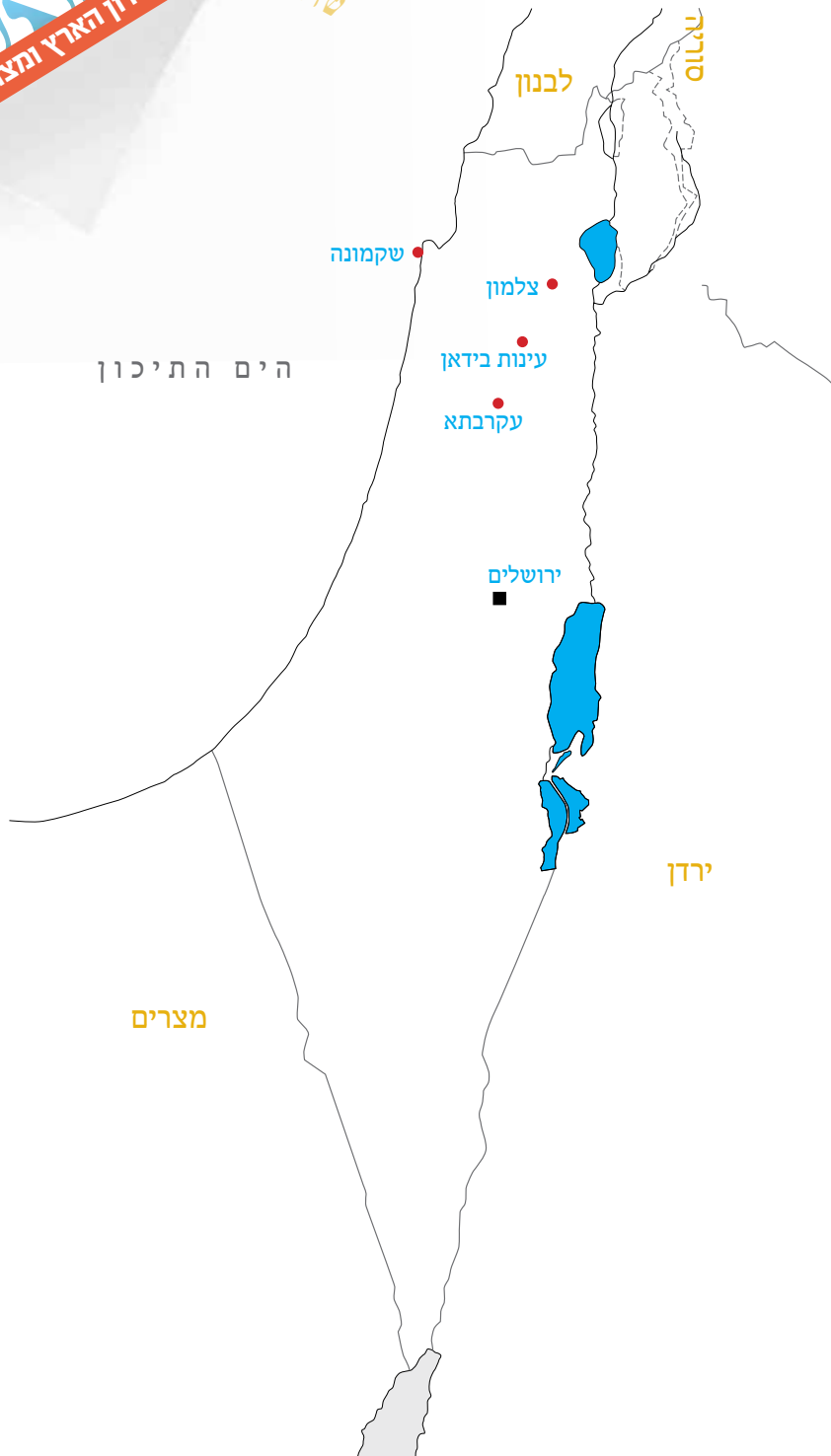
מורה הארץ

חידון הארץ ומצוותיה ה-2

שביעית

אתרוג חדרל קט
שכחה פאה
שדה לבן

צוק תמחוי
גבולות הארץ
אגריפס המלך

Blank lined paper with 20 horizontal yellow lines.